

آثار فردی و اجتماعی «مدارا» در خانواده از دیدگاه قرآن و حدیث علی توحیدی نژاد^۱

چکیده

مدارا از مهم‌ترین عناصر تحکیم خانواده است. استحکام بنیان خانواده در سایه نرم‌خویی، بستری مناسب برای تربیت و رشد نسل‌های سالم و شاداب فراهم می‌سازد. عدم تعامل افراد در محیط خانواده، سبب ناسازگاری و ایجاد تنش و ناامنی روانی می‌شود؛ از این رو پرداختن به فواید و تأثیر این صفت در ایجاد روابط خانوادگی سالم ضروری است. هدف، بالابردن روحیه سازگاری و تقویت آن بین همسران و معرفی فواید مدارا در خانواده است. مأموریت نگاشته حاضر، تبیین آثار مدارا مانند آرامش، پایداری ایمان، افزایش روزی، تربیت و هدایت خانواده با استفاده از آموزه‌های قرآن و حدیث است. تطبیق فواید مدارا با علم روز از ویژگی‌های مقاله است. این نوشته در دو بخش به بررسی آثار فردی و اجتماعی مدارا در خانواده می‌پردازد.

واژگان کلیدی

رفق، لین، نرم‌خویی، عفو و گذشت، عوامل آرامش، تحکیم خانواده، معارف قرآن و حدیث

پیش‌گفتار

مدارا از صفات اخلاقی پسندیده است و روایات بر آن تأکید دارد. رعایت این صفت در کاهش اختلاف‌ها و پریشانی‌های عاطفی و رفتاری در خانواده مؤثر است.

مدارا از ماده «درأ» و «دری» هم با همزه و هم بدون همزه می‌آید و به معنای دفع کردن و نرمش است.^۲ این صفت به معنای مهربانی کردن و نرمش و در زبان متداول به معنای جلب رضایت

۱. فارغ التحصیل سطح سه مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم.

۲. ن. کنه الصحاح، ص ۹۲؛ لسان العرب، ج ۱، ص ۷۱؛ المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۹۴؛ ریاض السالکین، ج ۳، ص ۳۲۴.

و برآورده کردن خواسته طرف مقابل است. موارد کاربرد این واژه به معنای «خودداری» و «دفع کردن» رفتارهای بد دیگران با نرم‌خویی و رفتار سازگارانه رایج است.

از مشابهات مدارا «لین» است. این واژه به نرم‌خویی، مخالف خشونت^۳ و به سکون و وقار و خشوع، معنا شده است.^۴ کلمه یادشده به معنای نرمش و ملایمت و نقیض خشونت است. دیگر واژه مشابه مدارا «رفق» است که آن را به نرم‌خویی معنا کرده‌اند.^۵ به نظر می‌رسد رفق و مدارا در لغت هم‌معنا هستند. بنابراین مدارا یا رفق عبارت است از نرم برخورد کردن با دیگران، به آن‌ها جادادن و در حق آنان خشونت روانداشتن که در پیدایش سه زاویه خوش اخلاقی، یعنی نرم برخورد کردن، همدمی نیکو و تحمل کردن دیگران به گونه‌ای که از انسان فرار نکنند، نقش فراوانی دارد.^۶

معنای واژگان رفق و مدارا به هم نزدیک است ولی کاربردهای آن در عربی متفاوت است. رفق، معمولاً در مورد دوستان و غیر مخالفان به کار می‌رود ولی مدارا در مورد مخالفان استعمال می‌شود. در کلام معصومان علیهم‌السلام هم به اختلاف کاربرد این دو واژه اشاره شده است. امام صادق علیه‌السلام فرمودند:

لَا تَحْمِلُوا عَلَيَّ شَيْعَتِنَا وَارْفُقُوا بِهَمِّهِمْ.^۷

بر شیعیان ما چیزی تحمیل نکنید و با آنها با رفق برخورد نمایید.

آن حضرت در روایت دیگری فرمودند:

با مخالفان به روش مدارا برخورد نمایید.^۸

دو واژه مورد اشاره گاهی در معنای یکدیگر به کار می‌روند. امام صادق علیه‌السلام فرمودند:

به درستی که خداوند عزوجل، محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را برانگیخت و او را به

صبر و مدارا امر نمود.^۹

۳. ن. کذ معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۲۲۵؛ لسان العرب، ج ۱۳، ص ۳۹۴؛ مجمع البحرین، ج ۶، ص ۳۱۳.

۴. ن. کذ النهایة، ج ۴، ص ۲۸۶.

۵. ن. کذ العین، ج ۵، ص ۱۴۹؛ مفردات الفاظ القرآن، ص ۴۸۶.

۶. ن. کذ فرهنگ دهخدا، ص ۱۳۴۱ (ذیل واژه مدارا).

۷. الکافی، ج ۱۵، ص ۷۴۲.

۸. مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۳۶.

۹. مشکاة الانوار، ص ۲۱.

نرمش و مدارا در قرآن کریم و سخنان معصومان علیهم‌السلام با سه واژه «لین، الرفق و مدارا» بیان شده است. مرحوم نراقی از علمای اخلاق بر این باور است که «مدارا» اندک تفاوتی با «رفق» و «لین» دارد و به همین جهت می‌گوید:

مدارا در معنا، نزدیک به رفق است اما در مدارا تحمل آزار مردم

است و در رفق نیست.^{۱۰}

یکی از متضادهای مدارا «عنف» است. این کلمه در حقیقت، ضد رفق و به معنای شدت و مشقت است.^{۱۱} «خشن» هم خلاف نرمی و متضاد مدارا و رفق است.^{۱۲} واژه دیگر متضاد آن «جدال» است. جدال یعنی گفتگوی با نزاع و ستیزه و چیرگی بر یکدیگر.^{۱۳} جدال را به ستیزه و مناظره برای غلبه بر دیگری معنا می‌کنند.^{۱۴} «فظا» نیز متضاد مداراست. فظا، یعنی خشونت در کلام^{۱۵} و به زشت‌خویی^{۱۶} نیز معنا شده است.^{۱۷} در مجموع عنف و جدال و فظا به معنای خشونت در رفتار است.

ریشه بسیاری از اختلاف‌ها و نزاع‌های خانوادگی، عدم مدارای زوجین است که در مواقعی، منجر به جدایی همسران از یکدیگر می‌شود؛ به همین جهت، بررسی و تحلیل مدارا و ثمرات آن ضروری است. پرسش نگاشته حاضر این است که مدارا در خانواده چه ثمراتی در روابط بین اعضا دارد؟ در این موضوع به‌طور خاص، کاری صورت نگرفته اگر چه به‌صورت خلاصه در بعضی از نگاشته‌ها^{۱۸} به آن اشاره شده است. هدف اصلی مقاله حاضر نشان‌دادن فواید مدارا بر اساس آیات و روایات است. امتیاز این نگاشته آن است که به‌صورت مستقل، آثار فردی و اجتماعی مدارا، مانند افزایش روزی، محبوبیت، پایداری ایمان و تحکیم خانواده را به‌صورت حدیث‌پایه، مورد بررسی و تحلیل قرار داده و با علم روز تطبیق می‌کند.

۱۰. ن. کد جامع السعادات، ج ۱، ص ۳۴۰.
۱۱. ن. کد معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۱۵۸؛ لسان العرب، ج ۹، ص ۲۵۷؛ مجمع البحرین، ج ۵، ص ۱۰۴؛ النهایه، ج ۳، ص ۳۰۹.
۱۲. ن. کد کتاب العین، ج ۴، ص ۱۷۰؛ مجمع البحرین، ج ۶، ص ۲۴۳؛ لسان العرب، ج ۱۳، ص ۱۴۱؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۱۸۴.
۱۳. ن. کد مفردات الفاظ القرآن، ص ۱۸۹.
۱۴. ن. کد لسان العرب، ج ۱۱، ص ۱۰۶.
۱۵. ن. کد کتاب العین، ج ۸، ص ۱۵۳.
۱۶. ن. کد معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۴۱؛ لسان العرب، ج ۷، ص ۴۵۱؛ مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۸۹.
۱۷. ن. کد مقاله «مدارا و تأثیر آن در استحکام خانواده».
۱۸. ن. کد مقاله «خواستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث».

شناسایی فواید و رفتار بر اساس مدارا، بنیان خانواده را محکم و زمینه کاهش اختلاف را فراهم می‌آورد و افراد جامعه با اعتقاد به این آثار می‌توانند آرامش را بر فضای خانواده حکم‌فرما سازند. این نوشتار، ابتدا به آثار فردی و سپس به آثار اجتماعی مدارا در خانواده می‌پردازد.

الف) آثار فردی مدارا در خانواده

مدارا از صفاتی است که تأثیر مهمی بر اصلاح و آرامش فرد و خانواده دارد. مراد از آثار فردی، فوایدی است که با رعایت این صفت برای فرد حاصل می‌شود که در ادامه می‌آید.

۱. پایداری ایمان

بالاترین سرمایه انسان در زندگی، ایمان است. متون دینی، یکی از راه‌های تکمیل و پایداری ایمان را مدارا می‌داند.^{۱۹} ایمان انسان در پناه مدارا و خوش‌خویی، محفوظ می‌ماند. کسی که در رفتارش نرمش نداشته و با خانواده سازگاری ندارد، دچار هیجانات عصبی می‌شود. او زمانی که عصبانی است، فکر و اندیشه و تعقل را از دست می‌دهد؛ در نتیجه، رفتاری از او سر می‌زند که چه بسا عواقب وخیمی در پی دارد. بنابراین انسان در پرتو گذشت و نرم‌خویی می‌تواند سرمایه ایمان خود را حفظ کند.

متون دینی، خوش‌خویی مرد با اهل خود را از ایمان می‌داند.^{۲۰} همسران سازگار در امور دینی بیشتر کمک‌کار شوهران خود هستند. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرمودند:

أَلْزَوْجَةُ الْمَوَاتِيَّةُ عَوْنُ الرَّجُلِ عَلَى دِينِهِ.^{۲۱}

همسر سازگار، کمک مرد در دین اوست.

۱۹. نبی اکرم صلی الله علیه و آله در وصیتشان به حضرت علی علیه السلام فرمودند: «يَا عَلِيُّ مَنْ كَتَمَ غَيْظًا وَ هُوَ يَقْدِرُ عَلَى إِمْضَائِهِ أَعَقَبَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْنًا وَ إِيَّانَا نَجِدُ طَعْمَهُ.» (من لا يحضره الفقيه، ج ۴، ص ۳۵۲) ایشان در حدیث دیگری فرمودند: «مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيْمَانِ.» (الكافی، ج ۲، ص ۱۱۶) همچنین امام باقر علیه السلام فرمودند: «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قُفْلًا وَ قُفْلَ الْإِيْمَانِ الرَّفْقُ، مَنْ قَسَمَ لَهُ الرَّفْقُ قَسَمَ لَهُ الْإِيْمَانُ.» (الكافی، ج ۲، ص ۱۱۸) رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيْمَانِ» (الكافی، ج ۲، ص ۱۱۶)

۲۰. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «أَحْسَنُ النَّاسِ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ الطَّفُّهُمْ بِأَهْلِهِ وَ أَنَا الطَّفُّكُمْ بِأَهْلِي.» (عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۳۸)

۲۱. الفردوس، ج ۲، ص ۳۰۱.

أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ
لِأَهْلِيهِ. ٢٤

در قیامت نزدیک‌ترین شما به من از نظر مقام و جایگاه، خوش‌خوترین
شماست و خوب‌ترین شما آن کس است که با خانواده خود به نیکی و
مهربانی رفتار نماید.

خوش‌رفتاری با همسر، مورد سفارش خداوند است و در قرآن به مردان دستور داده شده که نسبت
به زنان به خوبی رفتار کنند:

وَ عَاشِرُ وَهْنٍ بِالْمَعْرُوفِ. ٢٥

با همسرانتان به شایستگی و نیکویی معاشرت نمایید. ٢٦

برای پابرجایی زندگی و الفت بین زن و مرد، تحمل اخلاق ناپسند همسر، نادیده‌گرفتن کارهای
ناشیست او و گذشت از لغزش‌های او مؤثر است. ٢٧ تفاهم و چشم‌پوشی باعث می‌شود که شخص،
محبوب خدا شده و از اجر فراوانی بهره‌مند شود. همان‌گونه که در ایجاد یک فضای آرام و
اطمینان‌بخش در محیط خانواده تأثیر فراوانی دارد. ٢٨

مرد از نظر قدرت جسمی و فیزیکی نسبت به زن قوی‌تر است. این تفاوت، ایجاب می‌کند که در
مواقع ناراحتی و خشم، سخت‌گیری بی جا نداشته باشد و اگر بداند هر وقت که تندخویی همسرش
را تحمل می‌کند، چه مقدار به او اجر و ثواب می‌دهند، راحت‌تر، تحمل می‌کند. ٢٩

٢٤. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ٢، ص ٣٨.

٢٥. النساء، ١٩.

٢٦. ترجمه آیات از آیت الله مکارم شیرازی است.

٢٧. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرمودند: «مَنْ صَبَرَ عَلَى سَوْءِ خُلُقِ امْرَأَةٍ أَعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ مَا أَعْطَاهُ دَاوُدَ عَلَى بَلَائِهِ وَ مَنْ صَبَرَ عَلَى

سَوْءِ خُلُقِ زَوْجِهَا أَعْطَاهَا مِثْلَ ثَوَابِ آسِيَّةَ بِنْتِ مُرَاجِمٍ.» (مکارم الاخلاق، ص ٢١٣) همچنین امام هادی علیه السلام فرمودند:

«مَنْ صَبَرَ عَلَى خُلُقِ امْرَأَةٍ سَيِّئَةِ الْخُلُقِ وَ احْتَسَبَ فِي ذَلِكَ الْأَجْرَ أَعْطَاهُ اللَّهُ ثَوَابَ الشَّاكِرِينَ فِي الْآخِرَةِ.» (مکارم الاخلاق، ص ٤٣١)

٢٨. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «أَيُّ امْرَأَةٍ لَمْ تَرْفُقْ بِرُوحِهَا وَ حَمَلَتْهُ عَلَى مَا لَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ وَ مَا لَا يَطِيقُ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهَا حَسَنَةً وَ تَلَقَّى اللَّهُ

اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ هُوَ عَلَيْهَا غَضَبَانٌ.» (من لايحضره الفقيه، ج ٤، ص ١٦)

٢٩. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرمودند: «إِنَّ فِي الْجَنَّةِ دَرَجَةً لَا يَبْلُغُهَا إِلَّا ذُو رَحِمٍ وَ صَوْلٍ أَوْ ذُو عِيَالٍ صَبُورٍ.» (اعلام الدین، ص ١٥٢)

آموزه‌های دینی یکی از راه‌های رسیدن به پاداش و قرب الهی را خوش‌رفتاری با خانواده معرفی کرده است.

۳. آرامش

زندگی، همواره با سختی‌هایی همراه است که باعث بروز بعضی بیماری‌هایی مثل ضعف اعصاب و افسردگی می‌شود. عفو و مدارا، دارویی است که اسلام، آن را برای درمان برخی بیماری‌ها از جمله خشونت و بیماری‌های روانی تجویز نموده تا سلامت روانی، آسایش و امنیت افراد تأمین گردد.^{۳۰} یکی از اهداف ازدواج، رسیدن به آرامش روانی است. وقتی شخصی به آرامش رسید، بخش زیادی از مشکلات او حل می‌شود.^{۳۱} قرآن کریم می‌فرماید:

وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ

جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ.^{۳۲}

و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند!

اصولاً، اعضای خانواده‌ای در رسیدن به آرامش موفق هستند که کارهایشان با تدبیر همراه باشد. چنانچه امور منزل به درستی تدبیر نشود، مشکلاتی در خانواده پدید می‌آید. آموزه‌های دینی، یکی از عناصر تدبیر امور را مدارا می‌داند.^{۳۳} برخورد همراه با نرم‌خویی، فضایی از صفا و صمیمیت را بین اعضا به وجود می‌آورد و بسیاری از مشکلات خانواده در سایه روابط دوستانه حل خواهد شد. زن و مرد هم در خانواده، باید در برابر بدی‌ها با نیکي، ریشه اختلاف و خصومت را بخشکانند. همچنین

ایشان در روایت دیگری فرمودند: «مَنْ عَاشَ مُدَارِيًا مَاتَ شَهِيدًا.» (اعلام الدین، ص ۱۵۲)

۳۰. امام باقر علیه السلام فرمودند: «مَنْ أُعْطِيَ الْخُلُقَ وَ الرَّفْقَ فَقَدْ أُعْطِيَ الْحَيَرَ وَ الرَّاحَةَ وَ حُسْنَ حَالِهِ فِي دُنْيَاهُ وَ آخِرَتِهِ.» (کشف الغمّة، ج ۲، ص ۱۳۳)

۳۱. امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «وَ أَمَا حَقٌّ رَعِيَّتِكَ بِمَلِكِ النَّكَاحِ فَإِنَّ تَعَلَّمَ أَنَّ اللَّهَ جَعَلَهَا سَكَنًا وَ مُسْتَرَاخًا وَ أُنْسًا وَ وَاقِيَةً.» (تحف العقول، ص ۲۶۱)

۳۲. الروم، ۲۱.

۳۳. امام علی علیه السلام فرمودند: «مَنْ اسْتَعْمَلَ الرَّفْقَ لَانَ لَهُ الشَّدَائِدُ.» (عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۵۵)

باید قلب طرف مقابل را نسبت به خویش مهربان سازند و از لغزش‌های یکدیگر چشم‌پوشی نمایند تا به مقصود زندگی، نائل گردند.

نتایج مطالعاتی که بعضی از پژوهشگران انجام داده‌اند نشان می‌دهد همسرانی که در زندگی با هم اختلاف دارند، افزون بر اینکه از لحاظ روحی افسرده‌تر هستند، رفتاری خصمانه و خُلقی مضطرب‌تر دارند.^{۳۴} رضامندی زناشویی نیز با کاهش خطر ابتلا به افسردگی همراه است.^{۳۵}

افراد متأهلی که زندگیشان پایدار بوده و استحکام بیشتری داشته و از رضامندی بالایی برخوردارند، عاطفی‌ترند و در مقایسه با افراد ناسازگار، کمتر دچار مشکلات روانشناختی می‌شوند.^{۳۶}

کسانی که خواهان یک زندگی دلنشین همراه با آرامش هستند در سایه مدارا می‌توانند به چنین هدفی دست یابند. تحمل همسر و برقراری روابطی سالم میان اعضای خانواده از مهم‌ترین عوامل رسیدن به آرامش است.^{۳۷} همدلی و همکاری، روابط سالمی را میان اعضا برقرار کرده و گذشت از بروز بعضی مشکلات جلوگیری می‌کند.

در دهه گذشته، تحقیقات گسترده‌ای درباره عفو و گذشت و تأثیر آن در سلامت روان انجام شده و اغلب پژوهش‌های صورت گرفته، بیانگر تأثیر مستقیم عفو و گذشت با ابعاد تأثیرگذار در سلامت روان بوده است. این تحقیقات، نشان می‌دهد که عفو و گذشت در کاهش اضطراب، افسردگی، عصبانیت، پرخاشگری، اختلالات عاطفی - رفتاری و افزایش اعتماد به نفس، امیدواری و درمان اختلالات روانی مؤثر است. افزون بر آن، نقش مؤثر عفو و گذشت در کاهش بزهکاری، استفاده از مواد مخدر و داروهای آرام‌بخش و نیز کاستن از رفتارهای ضد اجتماعی همچون کم‌رویی، بدبینی و لجبازی از سوی پژوهشگران غربی تأیید شده است.^{۳۸}

۳۴. ن. کذ مقاله «شادمانی و عوامل آن».

۳۵. ن. کذ مقاله «اثر بخشی زوج درمانی سیستمی - رفتاری بر افسردگی و رضایت زنان افسرده».

۳۶. بررسی وضعیت ازدواج و سازگاری زناشویی در بین کارکنان سپاه.

۳۷. امام صادق علیه السلام فرمودند: «الْأُسُّ فِي ثَلَاثٍ فِي الزَّوْجَةِ الْمَوَافَقَةَ...» همچنین امام رضا علیه السلام فرمودند: «وَالنِّسَاءُ إِنَّمَا هُنَّ

سَكَنٌ.» (تحف العقول، ص ۳۱۸)

۳۸. مقاله «رابطه عفو و گذشت با میزان اضطراب».

برقراری روابط سالم میان اعضای خانواده، مهم‌ترین عامل آرامش خانواده است. عده‌ای بر این باورند که به‌دست آوردن مال و پست و مقام، آرامش می‌آورد ولی این‌ها نمی‌تواند خوشبختی و خوشی دائمی را به زندگی بدهد. ممکن است اختلاف و نزاع در بین برخی خانواده‌های متمول از خانواده‌هایی که از نظر مادی در رده پایین‌تری قرار دارند، بیشتر باشد. با دقت و بررسی، دانسته می‌شود که آنچه باعث رضایت و آرامش اعضای خانواده است، نحوه رفتار آنان با یکدیگر است به این صورت که هر چه گذشت و نرمش بیشتری داشته باشند، آرامش بیشتری دارند.

۴. افزایش روزی

آموزه‌های دینی، مدارا را موجب برکت و فراوانی روزی معرفی می‌نماید. سؤال این است که چگونه نرم‌خویی باعث افزایش روزی می‌شود؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان چنین گفت که خوش اخلاقی، ایجاد جاذبه کرده و باعث جلب توجه و لطف دیگران می‌شود.^{۳۹} همچنین خوش اخلاقی در معامله با مردم، اعتماد و اعتبار اجتماعی را در پی دارد، این اکرام و اعتماد باعث می‌شود که مردم برای امور اقتصادی خود، چنین فردی را بر دیگران ترجیح دهند. در این صورت فرد به منافع دنیایی می‌رسد.^{۴۰}

مطالعاتی که پژوهشگران روی ازدواج‌ها انجام داده‌اند، نشان می‌دهد افراد متأهلی که سازگاری بیشتری دارند از درآمد بالایی برخوردارند و ثروتمند نیز هستند.^{۴۱}

با برنامه‌ریزی و تدبیر امور مالی، زمینه فقر کاهش پیدا می‌کند. کسی که در کارش با ملایمت و خوش اخلاقی رفتار نکند از جمع‌طرد شده و در کسب و کارش موفق نیست. چنین شخصی با کاهش روزی و درآمد روبرو خواهد شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳۹. امام علی علیه السلام فرمودند: «مِنْ عَلَامَاتِ الْإِقْبَالِ سَدَادُ الْأَقْوَالِ وَالرَّفْقُ فِي الْأَفْعَالِ» (غرر الحکم، ص ۶۸۰)

۴۰. از امام علی علیه السلام نقل شده: «مَنْ اسْتَعْمَلَ الرَّفْقَ اسْتَدْرَرَ الرَّزْقَ» (عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۴۰) همچنین امام صادق علیه السلام

فرمودند: «أَيُّهَا أَهْلُ بَيْتِ أَعْطُوا حَطَّهْمُ مِنَ الرَّفْقِ فَقَدْ وَسَّعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِي الرَّزْقِ» (الکافی، ج ۲، ص ۱۱۹) و نیز امام کاظم علیه السلام

می‌فرمایند: «إِنَّ الرَّفْقَ وَالْبِرَّ وَحُسْنَ الْخُلُقِ يَعْزِمُ الدِّيَارَ وَيَزِيدُ فِي الرَّزْقِ» (تحف العقول، ص ۳۹۵)

۴۱. ن. ک مقاله «بررسی وضعیت ازرواج و سازگاری زناشویی در بین کارکنان سپاه».

ب) آثار اجتماعی

دین اسلام، همان‌طور که جنبه فردی زندگی را در نظر دارد به جنبه اجتماعی آن هم پرداخته است. رفتار بر اساس مدارا، علاوه بر آثار و برکات فردی، فواید اجتماعی فراوانی نیز دارد که در ادامه می‌آید.

۱. تربیت و هدایت خانواده

اجتماعی را می‌توان سعادت‌مند دانست که از افراد صالح و شایسته و مردمی وظیفه‌شناس و با ایمان تشکیل شده باشد. برای رسیدن به چنین اجتماعی و برای به‌دست آوردن چنین افرادی، باید به تربیت و پرورش فرزندان همت گماشت.

انسان در قبال تربیت خانواده خود مسؤول است.^{۴۲} این مسؤولیت عظیم، انسان را بر آن می‌دارد که خانواده خود را حفظ نموده و در تربیت و هدایت آنان کوشا باشد. بی‌تردید، پاداش بزرگ نزد خدا برای کسی است که سختی نگهداری و تربیت فرزندان را تحمل نموده و با گذشت و بردباری، زمینه رشد مادی و معنوی آنان را فراهم آورد.

یکی از تفاوت‌های زن نسبت به مرد این است که زن از نظر حواس، نسبت به مرد قوی‌تر، احساسی‌تر و عاطفی‌تر است؛ در نتیجه، عواطف و احساساتش زودتر جریحه‌دار می‌شود. آگاهی مرد به این تفاوت، ایجاب می‌کند که در مواجهه با اعتراضات همسرش، عکس‌العملی از خود بروز ندهد؛ چون، واکنش مرد، اختلاف ایجاد می‌کند. در چنین حالتی، مدارا بهترین راهکار برای اصلاح رفتار زن است. یکی از یاران امیر مؤمنان علیه السلام از زن‌هایش شکایت داشت. امام علیه السلام فرمودند:

با آنان در همه حال مدارا کنید، با زبان نرم با ایشان سخن گوید،

شاید اصلاح شده کارهایشان را نیکو و با دقت انجام دهند.^{۴۳}

۴۲. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ» (التحریم، ۶)

۴۳. من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۵۵۴.

یکی از پژوهشگران آورده:

نارضایتی زناشویی و مشاجره بین والدین با مشکلات شدید کودکان در زمینه سازگاری در زمان حال و آینده رابطه دارد. اختلاف و تعارض زناشویی پدر و مادر نیز می‌تواند موجب بزهکاری فرزندان شود. همچنین اختلاف و نارضایتی بر پیشرفت تحصیلی فرزندان نیز اثر سوئی دارد. مطالعه محققان نشان داده کودکانی که والدین آنها ازدواج پایدار و همراه با سازگاری داشتند در مقایسه با آن‌هایی که والدینشان دارای ازدواج ناسازگار بودند، نمره درسی بالایی داشتند و طبق گزارش معلم‌هایشان، دانش آموزان بهتری بودند. همچنین تعارض، اختلاف و نارضایتی در زندگی زناشویی والدین، به‌طور منفی با تفاهم و صمیمیت و رضایت زناشویی فرزندان و به‌طور مثبت با تعارض و اختلاف و نارضایتی زناشویی فرزندان همبستگی دارد و در نهایت بیماری‌های روانی ناشی از تعارضات زناشویی نیز در بین این فرزندان فراوان می‌باشد. از معضلات اجتماعی، وجود زنان و دختران خیابانی است و معمولاً این افراد از خانواده‌هایی هستند که از آرامش و انعطاف لازم برخوردار نبوده، زن و شوهر با یکدیگر در حال نزاع و کشمکش بوده و با فرزندانشان هم رفتاری خشونت‌آمیز دارند.^{۴۴}

خشونت، سرزنش و تنبیه، روش صحیحی برای تربیت نیست؛ زیرا، ساختار فکری را به هم می‌ریزد و باعث لجباجت و کینه می‌شود.^{۴۵} بهترین روش در تربیت، تشویق و مداراست که نگرش فرد را اصلاح و تغییر می‌دهد؛ چون روحیه لطیف و حساس کودک با تشویق و مدارا بهتر از خشونت تربیت می‌شود. در آموزه‌های دینی، سفارش و تأکید شده است که از عفو و گذشت برای تربیت کمک بگیرید که اثر مطلوبی دارد.^{۴۶} قرآن کریم می‌فرماید:

۴۴. مقاله «بررسی رابطه زناشویی با عوامل جمعیت شناختی».

۴۵. امام علی علیه السلام فرمودند: «لَا تُكْتَبَنَّ الْعِتَابَ فَإِنَّهُ يورثُ الصَّغِينَةَ وَيَجْرُ إِلَى الْبِعْضَةِ» (اعلام الدین، ۱۷۹)

۴۶. التغابن، ۱۴.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ
فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ
رَحِيمٌ.^{٤٧}

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بعضی از زنان و فرزندانان دشمن شما هستند. از آنها حذر کنید و اگر عفو کنید و چشم‌پوشید و گناهشان پوشیده دارید، خدا آمرزنده و مهربان است.

انسان شایسته کسی است که نفس خویش را به بردباری و گذشت عادت دهد و بعضی از بدی‌ها را به خاطر جذب کردن خانواده خود به دین و معنویت تحمّل کند. اگر با همسر و فرزند نااهل مدارا کند و سخت‌نگیرد، بهتر می‌تواند آنان را به معنویت و هدایت سوق دهد.

بی‌گمان، رفتارهای خارجی از نحوه نگرش و بینش اشخاص در مسائل مختلف برمی‌خیزد؛ از این رو، تلاش برای اصلاح رفتار دیگران، زمانی ثمربخش است که به اصلاح بینش و نگرش آنان منجر شود؛ چرا که صرف تغییر رفتار بر اثر اعمال فشار دیگران یا تقلید تا زمانی که به تغییر نگرش و در نتیجه، تغییر حالت منتهی نشود، دوام و ثبات نمی‌یابد. از سوی دیگر، توسّل به خشونت و زور ساختار عقیدتی و فکری اشخاص را دگرگون نمی‌سازد؛ بنابراین، شیوه صحیح و مؤثر در این زمینه به‌کارگیری تشویق، رفق و مدارا در روش‌های تربیتی است. مربی آگاه با نرم‌خویی و مدارا از عواطف و احساسات برای تغییر نگرش‌ها و اصلاح رفتار کمک می‌گیرد.^{٤٨}

مردی نزد رسول اکرم صلی الله علیه و آله آمد و عرض کرد:

ای رسول خدا! خانواده‌ام مرا نافرمانی می‌کنند، چگونه آنان را
کیفر کنم؟

٤٧. التغبان، ١٤.

٤٨. مقاله «خواستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث».

حضرت فرمودند:

گذشت نما.

مرد عرب سخن خود را برای بار دوم تکرار کرد و حضرت همان پاسخ را دادند. مرتبه سوم، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند:

اگر کیفر کردی، تنها به مقدار گناه کیفر کن.^{۴۹}

تربیت صحیح یکی از سفارش‌های دین است و داشتن سعه صدر و تحمل برای این کار ضروریست. بهترین روش برای تربیت، تشویق، گذشت و مداراست که نقش مهمی در اصلاح نگرش شخص دارد.

۲. محبوبیت

مدارا، نشانه بزرگواری و کرامت است. تندخویی و انتقام، نشانه کوتاه‌فکری و بی‌خردی است و بر روابط افراد خدشه وارد می‌کند. زن و مردی که می‌خواهند در زندگی مورد تکریم همدیگر باشند، باید محبوب یکدیگر قرار گیرند. محبوبیت به این است که بر اساس احترام متقابل نسبت به هم رفتار کنند و به شخصیت یکدیگر ارج نهند و از درگیری و لجاجت که باعث کاهش ارزش انسان می‌شود و بذر کینه و دشمنی را در دل‌ها می‌افشاند، خودداری کنند. قرآن کریم خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

فِيهَا رَحْمَةٌ مِّنَ اللَّهِ لِيَن تَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ
لَآ نَقَضُوا مِن حَوْلِكَ.^{۵۰}

از لطف و رحمت الهی به تو این بود که نرم‌خو و مهربان بودی. اگر بد اخلاق و تندخو بودی، مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند.

مرد باید براساس نرم‌خویی و گذشت به‌گونه‌ای امور منزل را تدبیر کند که بر دل‌ها حکومت داشته باشد و از استبداد بپرهیزد و با رفتارخویش، همواره کانون خانواده را با صفا و با معنویت نگاه دارد. انجام این وظیفه مهم، پیوند معنوی افراد خانواده را محکم و آنان را پشتیبان و مددیار یکدیگر

۴۹. المعجم الکبیر، ج ۲، ص ۲۶۹.

۵۰. آل عمران، ۱۵۹.

قرار می‌دهد؛ زیرا زندگی مشترک به‌گونه‌ای است که زن و شوهر بیشتر در معرض دید همدیگر قرار دارند و به عیوب یکدیگر بیشتر واقف می‌شوند. این آگاهی به عیوب همدیگر نباید باعث شود که عیب‌های یکدیگر را بازگو کرده و زمینه را برای سرزنش و اختلاف هموار سازند، بلکه باید عیوب یکدیگر را رفع نموده در اصلاح همدیگر بکوشند. عیب‌جویی، فضایی از خصومت و اختلاف را در خانواده حاکم می‌کند. همین امر، موجب نزاع بین زن و مرد می‌شود در چنین مواقعی مدارا و تغافل، راهکاری برای جلوگیری از تیرگی روابط است.^{۵۱}

محبوبیت، نتیجه اکرام و گرامی‌داشتن است و بردباری و نرمش، موجب محبوبیت، عزت و بزرگی است؛ زیرا، محبوبیت، زمانی حاصل می‌شود که فرد، اخلاق نرمی داشته باشد، عیوب خود را اصلاح کند و با تذکر و نصیحت به دنبال اصلاح طرف مقابل باشد که با این کار، مورد لطف و اکرام او قرار می‌گیرد.^{۵۲}

همه انسان‌ها محبوبیت در خانواده را دوست دارند. این خواسته از طریق مدارا حاصل می‌شود.^{۵۳} در نتیجه، محبوبیت در بین اعضای خانواده سبب می‌شود که مدیریت و تدبیر امور خانواده با سهولت انجام شود و افراد خانواده از همدیگر حرف شنوی داشته و با یکدیگر، همراهی بیشتری داشته باشند. مخاطبان از پذیرش سخن کسی که دوستش دارند، لذت می‌برند و به همین اندازه پذیرفتن کلام کسی که محبوبیت ندارد، زجرآور است. نفوذ کلام نیز از نیازمندی‌های زندگی خانوادگی است. اگر سخن اعضای خانواده در هم تأثیرنگذارد، زندگی در کنار یکدیگر لذت‌بخش نیست.

۳. رفع کینه

خشم و غضب از خطرناک‌ترین حالات است که اگر از آن جلوگیری نشود، باعث از دست‌دادن کنترل اعصاب می‌شود. کسی که می‌خواهد محبوب خدا شود، باید خشم و غضب خود را کنترل کند و با گذشت و خوش‌رفتاری، بر سختی‌ها شکبیا باشد؛ زیرا، ریشه بسیاری از اختلاف‌ها بین مرد و زن، نداشتن گذشت و تغافل است. جدال و به خشم آوردن همسر، موجب شعله‌ور شدن آتش کینه می‌شود.^{۵۴}

۵۱. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَتَغَاظَلْ وَلَا يَغْضُ عَنْ كَثِيرٍ مِنَ الْأُمُورِ تَنَغَّصَتْ عَيْشُهُ» (غررالحکم، ص ۴۵۱)

۵۲. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنْ شِئْتَ أَنْ تُكْرَمَ قَلْبٌ وَإِنْ شِئْتَ أَنْ تُهَانَ فَاحْشُنْ» (الکافی، ج ۱، ص ۲۷)

۵۳. امام علی علیه السلام فرمودند: «مَنْ تَلِنَ حَاشِيَتُهُ يَسْتَلِمُ مِنْ قَوْمِهِ السَّحَابَةَ» (نهج البلاغه، ص ۶۵)

۵۴. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِيَّاكُمْ وَ الْمِرَاءَ وَ الْحَصُومَةَ؛ فَإِنَّهَا يُمْرِضَانِ الْقُلُوبَ عَلَى الْإِخْوَانِ وَ يُنْبِتُ عَلَيْهَا

نرم‌خویی، فضای آرام و به‌دور از تنش در بین همسران ایجاد کرده، روابط بین اعضای خانواده را تقویت می‌کند و کینه و کدورت را در زندگی خانوادگی از بین می‌برد. اگر رفق و مدارا نباشد، تندی و خشونت، سراسر زندگی را فرا خواهد گرفت؛ چرا که در طول زندگی مشترک، موارد فراوانی یافت می‌شود که رفتار و گفتار همسر، مخالف میل انسان است یا زوجین دچار اختلاف سلیقه می‌شوند و در صورت عدم مدارای با همسر، هر یک از این موارد می‌تواند زمینه‌ای برای بروز خشونت و درگیری میان زن و شوهر باشد. زمانی که فرد در مقابل رفتار نامناسب همسر خود، رفتار مناسبی داشته باشد و بدی او را با خوبی پاسخ دهد، ریشه کینه و دشمنی را در دل طرف مقابل خشکانده و حیا و شرمندگی در او به وجود می‌آید و او را به رفتار دوستانه وادار می‌کند. قرآن کریم می‌فرماید:

وَ لَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَ لَا السَّيِّئَةُ ادْفَعِ بِأَلَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا

الَّذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ. ۵۵

هرگز نیکی و بدی یکسان نیست بدی را با نیکی دفع کن، ناگاه (خواهی دید) همان کس که میان تو و او دشمنی است، گویی دوستی گرم و صمیمی است.

مدارا و نشان‌دادن روحیه ملاحظت و سازگاری، هم کار انسان را پیش می‌برد و هم باعث جلب و جذب دل‌ها می‌شود. توقع زیاد گاهی همان ارائه تکلیف بیش از حد طاقت است و بدون شك، وقتی خواسته پرتوقع از طرف همسر محقق نشود، موجب کدورت، کینه و در نتیجه تلخ‌شدن زندگی است. پذیرش عذر دیگران، علاوه بر اجر اخروی، کینه را از دل‌ها می‌زداید و باعث ایجاد انس میان افراد می‌گردد. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله درباره یکی از صفات زنان بد می‌فرماید:

لَا تَقْبَلُ مِنْهُ عُدْرًا وَ لَا تَغْفِرُ لَهُ ذَنْبًا. ۵۶

هیچ عذری را از شوهر خود نمی‌پذیرد و از هیچ خطای او در نمی‌گذرد.

الْتَّفَاقُ. « (الکافی، ج ۲، ص ۳۰۰)

۵۵. فصلت، ۳۴.

۵۶. الکافی، ج ۵، ص ۳۲۵.

در جایی که دیگر کلیدها توانایی گشودن مشکلات را ندارد، نرمش و تحمل، بهترین کلید برای گشایش و حل سختی‌ها است.^{۵۷} گذشت از رفتار ناشایست همسر و پذیرش عذر طرف مقابل، فضایی از صمیمیت و دوستی را در خانواده به وجود می‌آورد و از بروز بسیاری از اختلافات که موجب کدورت و تنش بین آنان می‌شود، جلوگیری می‌نماید.

۴. انس و الفت

خانواده، کانون انس و الفت است و براساس محبت و مودت بنا نهاده می‌شود. زن و شوهر هم باید به یکدیگر محبت کنند و بر خطاها و اشتباهات یکدیگر چشم‌پوشی کرده و عذر طرف مقابل را بپذیرند. امام صادق علیه السلام فرمودند:

یکی از حقوق زن و شوهر در خانواده این است که اگر زن از روی غفلت و ناآگاهی خطا و اشتباهی انجام دهد او را ببخشد.^{۵۸} شخصیت اخلاقی انسان در طول زمان شکل می‌گیرد و تغییر اخلاق منفی محتاج فرصت است. نباید انتظار داشت که با یک نصیحت و موعظه، اخلاق ناپسند تغییر کند. بهترین راه برای بهره‌مندی از زندگی مشترک و رسیدن به رضایت، مدارا کردن با خلق و خوی ناپسند همسر است. پافشاری نابخواب برای تغییر اخلاق همسر، اوضاع را نابسامان کرده و در پی آن سعادت خانواده در معرض آسیب قرار می‌گیرد.^{۵۹} این کار بر استحکام بنیان خانواده می‌افزاید. افزون بر آن، فرزندان نیز روش صحیح زندگی و آداب برخورد با دیگران را از والدین خود می‌آموزند.

مؤلفه‌هایی چون تفاهم در اهداف زندگی و نگرش‌های اخلاقی زن و شوهر، قدردانی و حمایت از همسر از جمله عوامل رضایتمندی زناشویی است. همچنین میزان همکاری، باورهای مذهبی و اخلاقی و عمل به آنها و تفاهم فکری و شناختی از جمله عوامل مؤثر بر

۵۷. امام حسین علیه السلام می‌فرمایند: «مَنْ أَحْجَمَ عَنِ الرَّأْيِ وَعَيَّبَتْ بِهِ الْحَيْلَ كَانَ الرَّفْقُ وَفَتْحَهُ.» (اعلام الدین، ص ۳۹۸)

۵۸. الکافی، ج ۵، ص ۵۱۱.

۵۹. امام صادق علیه السلام فرمودند: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ شَكَاَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا يَلْقَى مِنْ سُوءِ خُلُقِي سَارَةَ فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهِ إِنَّمَا مَثَلُ

السَّمْرَةِ مَثَلُ الصُّلْعِ الْمُعْوَجِ إِنْ أَقَمْتَهُ كَسَرْتَهُ وَإِنْ تَرَكْتَهُ اسْتَمْتَعَتْ بِهِ. إصْبِرْ عَلَيْهَا.» (الکافی، ج ۵، ص ۵۱۳)

استحکام و رضایت از زندگی زناشویی محسوب می‌شود. ارتباط کلامی مثل عدم پرخاشگری کلامی و نرمی زبان، هدیه‌دادن و سلام کردن از مؤلفه‌های تقویت و استحکام خانواده است.^{۶۰}

کسی که همواره با همسرش بدرفتاری می‌کند و با زبانی تند همراه با خشونت با او سخن می‌گوید، نباید انتظار داشته باشد که همسرش با او مأنوس شده، نسبت به او عواطف و احساسات دوستانه‌ای ابراز کند. بداخلاقی و جدال، ارمغانی جز دوری همسران از یکدیگر و سرکوبی عواطف محبت آمیز آنها ندارد و رشته دوستی را سست می‌نماید.

نرمش و گذشت، باعث انس بین همسران شده و پذیرش عذر طرف مقابل هرچند هم عذر موجهی نباشد، اختلاف و کینه را از بین می‌برد. تنها در پرتو خوش اخلاقی و مداراست که می‌توان انس و محبت را در محیط خانواده به وجود آورده و رشته دوستی را محکم کرد.

نتیجه

مدارا در خانواده، کلید اساسی در رشد و تحکیم خانواده است. این واژه در لغت به معنای «خودداری» و «دفع کردن» رفتارهای بد دیگران با نرم‌خویی و رفتار سازگارانه است. از متون دینی فهمیده می‌شود که مدارا و خوش رفتاری با دیگران در اسلام، یک اصل و فرهنگ است و آیات و روایات بر آن تأکید زیادی دارند. خوش اخلاقی، سبب می‌شود که مردم به فرد خوش اخلاق اعتماد کنند که این امر، ایجاد محبوبیت می‌کند. قبول عذر، انس و محبت بین اعضای خانواده را گسترش داده و کینه را از بین می‌برد. رفتار بر اساس مدارا و نرمش در تکمیل ایمان مؤثر است و اجر فراوانی برای آن بیان شده است. زوجین اگر در مواجهه با اختلافات، گذشت و نرمش را به کار گیرند و روحیه عذرپذیری را در خود تقویت کنند از بروز خطراتی که خانواده را تهدید می‌کند و برای جامعه ایجاد مشکل می‌کند، جلوگیری می‌نمایند. به کار بستن صفت یادشده، افزون بر فواید مادی، آثار معنوی زیادی از جمله پایداری ایمان و رسیدن به اجر و پاداش خواهد داشت. گشایش مشکلات خانواده در سایه مدارا و گذشت قابل حل است و افزایش روزی، محبوبیت و تحکیم بنیان خانواده را در پی خواهد داشت.

۶۰. مقاله «بررسی رضامندی زناشویی با ثبات هیجانی».

پیشنهادهای پژوهشی

۱. پیامدهای سختگیری و ناسازگاری در خانواده.
۲. راهکارها و ملاک‌های مدارا در خانواده.

منابع

۱. قرآن کریم با ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی، قم، دار القرآن الکریم، ۱۳۷۳ش.
۲. اسلام و جامعه‌شناسی خانواده، حسین بستان، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳ش.
۳. اعلام الدین فی صفات المؤمنین، حسن بن محمد دیلمی، تحقیق مؤسسه آل البيت، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق.
۴. تحف العقول، حسن بن علی (ابن شعبه حرانی)، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۵. جامع السعادات، محمدمهدی نراقی، افست محمد کلانتر.
۶. ریاض السالکین فی شرح صحیفة سید الساجدین، سید علی خان بن احمد کبیر مدنی شیرازی، تحقیق محسن حسینی امینی، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ق.
۷. الصحاح، محمد بن حماد جوهری، تحقیق شهاب الدین ابوعمر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۸ق.
۸. عیون اخبار الرضا علیه السلام، محمد بن علی ابن بابویه، تحقیق سید مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
۹. عیون الحکم و المواعظ، علی بن محمد لیثی واسطی، تحقیق حسین حسینی بیرجندی، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۶ش.
۱۰. غرر الحکم و درر الکلم، عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، دارالکتب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۱۱. الفردوس بمأثور الخطاب، شیرویه بن شهردار دیلمی همدانی، تحقیق محمد سعید بن بسینی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۶ق.
۱۲. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۳. کتاب العین، خلیل بن احمد فراهیدی، قم، هجرت، ۱۴۰۹ق.
۱۴. کشف الغمة فی معرفة الائمة، علی بن عیسی اربلی، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز، بنی‌هاشمی، ۱۳۸۱ق.

۱۵. لسان العرب، محمد بن مکرم (ابن منظور)، تحقیق جمال الدین میر دامادی، بیروت، دار الفکر و دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۱۶. لغت نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، تحقیق محمد معین، تهران، دانشگاه تهران و مؤسسه لغت نامه، ۱۳۴۱ش.
۱۷. مجمع البحرين، فخرالدین بن محمد طریحی، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
۱۸. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسین بن محمدتقی نوری، تحقیق مؤسسه آل البيت، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق.
۱۹. مشكاة الانوار فی غرر الاخبار، علی بن حسن طبرسی، نجف، المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۵ق.
۲۰. مصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير، احمد بن محمد فیومی، قم، دار الهجرة، ۱۴۱۴ق.
۲۱. المعجم الكبير، سليمان بن احمد طبرانی، تحقیق حمدی بن عبدالمجید سلفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۲. معجم مقاییس اللغة، احمد بن فارس، تحقیق عبد السلام محمد هارون، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
۲۳. مفردات الفاظ القرآن، حسین بن محمد (راغب اصفهانی)، تحقیق صفوان عدنان داوودی، بیروت، دار القلم و الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۲۴. مکارم الاخلاق، حسن بن فضل طبرسی، قم، دار الرضی، ۱۴۱۲ق.
۲۵. کتاب من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ق.
۲۶. مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب مازندرانی، قم، انتشارات علامه، ۱۳۷۹ق.
۲۷. النهاية فی غریب الحدیث و الاثر، مبارک بن محمد (ابن اثیر جزیری)، تحقیق محمود محمد طناحی، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش.
۲۸. نهج البلاغة، محمد بن حسن (شرفی رضی)، تحقیق صبحی صالح، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.
۲۹. مقاله اثربخشی زوج درمانی سیستمی - رفتاری بر افسردگی و رضایت زنان افسرده، مرضیه موسوی و همکاران، مجله تازه‌های علوم شناختی، ش ۲، ۱۳۸۵ش.
۳۰. مقاله بررسی رابطه زناشویی (براساس معیارهای دینی) با عوامل جمعیت شناختی، جعفر جدیری و همکاران، فصلنامه روان‌شناسی و دین، ش ۵، ۱۳۸۸ش.

۳۱. مقاله بررسی رضامندی زناشویی (براساس معیارهای دینی) با ثبات هیجانی، جعفر جدیری و سید کاظم رسول زاده طباطبایی، فصلنامه روانشناسی و دین، ش ۱۱، ۱۳۸۹ ش.
۳۲. مقاله بررسی وضعیت ازدواج و سازگاری زناشویی در بین کارکنان سپاه، خدابخش احمدی و همکاران، مجله طب نظامی، ش ۲، ۱۳۸۴ ش.
۳۳. مقاله خواستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قران و حدیث، جواد ایروانی، مجله الهیات و حقوق، ش ۱۷، ۱۳۸۴ ش.
۳۴. رابطه عفو و گذشت با میزان اضطراب، باقر غباری بناب، مجله حوزه و دانشگاه، ش ۳۱، تابستان ۱۳۸۱ ش.
۳۵. مقاله شادمانی و عوامل آن، ابراهیم میرشاه جعفری، مجله تازه‌های علوم شناختی، ش ۳، ۱۳۸۱ ش.
۳۶. مقاله مدارا و تأثیر آن در استحکام خانواده، علی توحیدی نژاد، مجله حدیث حوزه، ش ۶، ۱۳۹۲ ش.

